

Psykologia, valta ja ideologia kylmän sodan Unkarissa

Tuomas Laine-Frigren

Unkari on jälleen ajankohtainen. Pääministeri Viktor Orbánin johtamasta maasta voidaan jo oikeutetusti puhua puoluevaltiona. Tuomioistuimet, valtiollinen media, yliopisto- ja koulutuslaitos ovat vahvasti FIDESZ-puolueen kannattajien hallussa. Kotikyläänsä Felcsútiin itselleen jalkapallostadionin valtion rahoilla pystyttänyt Orbán on viime aikoina määritellyt tavoitteekseen ”illiberaalin” valtion ja esittänyt ihailevansa Vladimir Putinin valtarakennelmaa. Ironista on, että Orbánin johtama *nuori* FIDESZ oli 1989 järjestelmänmuutoksen ja Neuvostoliitosta irtautumisen keskeinen muutosvoima.

Miksi meidän suomalaisten pitäisi olla kiinnostuneita Unkarista, pienestä 10 miljoonaisesta kansasta, jolla ei ole merellistä rantaviivaa? Ainakin siksi, että Unkarin kehitys näyttää olevan osa laajempaa eurooppalaista identiteettipoli-

tiikkaa. Viimeksi Puolan uusi konservatiivinen hallitus on pitänyt Unkarin mallia tavoiteltavana. Taloudelliselta ja poliittiselta painoarvoltaan huomattavasti suurempi Itämeren rannikkovaltio onkin herättänyt myös Euroopan Komission käynnistämään maan demokratian tilaa arvioivan oikeusvaltiomenettelyn.

Unkarin hallituksen omaksuma virallinen kanta siirtolais- ja pakolaiskriisiin oli paitsi sisä- ja aluepolitiikkaa, myös uhmakas viesti, joka kertoi kulttuurisesti itseriittoisesta kansakunnasta. Pakolaiskriisin keskellä, monen muun maan tapaan, unkarilaiset näyttävät sisäänpäin käpertyneisyydessään unohtaneen myös oman historiansa – esimerkiksi ne kymmenet tuhannet pakolaiset, jotka saivat uuden kodin rautaesiripun toiselta puolelta – muun muassa Ruotsista – 1956 kansannousun jälkeen.

Tässä lektiössä palaan Unkarin historiaan, kylmän sodan ja valtiososialismin aikaan. Tiivistän ensin väitöskirjani keskeisen sisällön ja sanoman. Tämän jälkeen tarkastelen hieman lähemmin väitöskirjani keskeisiä käsitteitä ja lähestymistapoja. Näitä kuvaavat väitöskirjani otsikossakin esiintyvät psykologia, valta ja ideologia.

Tutkimukseni käsittelee sosialistisen Unkarin tiede- ja yhteiskuntapolitiikan muutosta 1956 kansannousun jälkeisenä aikana psykologiamattikunnan näkökulmasta. Puoluejohtaja János Kádárin politiikkaa luonnehti pragmatismi,

Neuvostoliiton luottamukseen perustuva kansallisen tilan etsintä, ideologista pakkosyöttöä välttävä poliittinen kulttuuri ja uuteen talousmekanismiin (NEM) huipentuva melko liberaali talouspolitiikka. 1960-lukua luonnehti myös asiantuntijuuden arvonnousu ja aikaisemmin laiminlyötyjen yhteiskuntatieteiden vetäminen mukaan puolueen tulevaisuuspolitiikkaan. Tutkimukseni keskiössä on kysymys siitä, millainen merkitys psykologisella asiantuntijatiellä oli unkarilaisessa yhteiskuntapolitiikassa. Tätä kysymystä lähestyn eri näytökulmista painotuksen kuitenkin ollessa psykologien aikalaiskokemuksessa.

Yksilöä tutkivan psykologian asema kollektivismia julistavassa järjestelmässä oli lähtökohteisesti ongelmallinen. Kommunismin rakentamisen alkuvaiheissa, 1940–1950-luvulla, mielen terveysongelmiin suhtauduttiin kapitalistisen lännen ongelmina tai jo mailleen painuneen Miklós Horthyn ajan jäänteinä, joiden väitettiin katoavan nopeasti työväenluokan elintason nousun myötä. Tämä oli ideologinen dogmi, mutta myös tiede- ja yhteiskuntapolitiittinen valinta, joka katki taakseen poliittisten kilpailijoiden tai sellaisiksi kuviteltujen eliminoimisen ja kertoi myös niukkojen resurssien jakamista koskevista priorisoinneista tuhoisan sodan jälkeen. Kylmän sodan kiristyvässä ilmapiirissä Unkarin Työväen Puolue (MDP) halusi kehittää nopeasti sotakoneistoa ja Neuvostoliittoa palvelevaa raskasta teollisuutta ja vieläpä maassa, jossa tähän oli hyvin vähän todellisia resursseja.

1960-luvulle tultaessa tilanne muuttui. Psykologisen asiantuntemuksen tarve politiikan ja yhteiskuntaelämän eri alueilla tunnustettiin vähitellen, joskin tieteenalan kehitys oli epätaisaista ja vahvasti ohjattua. Erilaisten ongelmien olemassaolo alettiin nähdä tosiasiana – jopa sosialistisen modernisaation yhtenä sivutuotteena. Kádárin ”pehmeässä diktatuurissa” myös tiedepoliittisen vallankäytön muodot muuttuivat. Poliittinen ja ideologinen kontrolli säilyi realiteettina tekotieteilijöiksi leimattujen mielenmaisemassa. ”Freudilaisuutta” kritisoitiin toistuvissa julkisissa kampanjoissa ja biologi-

sesti orientoitunut psykiatrian valtavirta pyrki säilyttämään tiedepoliittisia asemiaan.

Väitän työssäni, että psykologisella asiantuntemuksella oli oma merkittävä roolinsa Kádárin ajan yhteiskunta- ja väestöpolitiikassa – näkökulmasta riippuen joko legitimoiva ja sopeuttava tai reformistis-kriittinen. Psykologian nousu kertoi merkittävistä muutoksista siirtäessä 1950-luvun diktatuurista 1956 jälkeiseen jälkistalinistiseen järjestelmään.

Empiiriset esimerkkini tulevat kasvatuksen, koulutuksen ja työelämän kentiltä. Näillä aloilla psykologinen asiantuntijuus kytkeytyi sosialismin uudistamiseen eli reformointiin. Erityisesti lastenpsykologit ryhtyivät tarjoamaan vastauksia nuorisoriikollisuuden ongelmaan. Sekä poliitikot että ammattilaiset olivat huolissaan ongelmalapsista ja -nuorista. Poliittinen eliitti oli kauhukseen huomannut, että suuri osa niin kutsutuista vastavallankumouksen tekijöistä oli nuoria. 1960-luvulla vaaran vaikutelmaa lisäsi säännöllinen lehtikirjoittelu ”huligaaneista” ja ”jengeistä”.

Psykologien tulkinnan mukaan Pestin kaduilla tai Budan kukkuloilla vetelehtivät ja lehtiotsikoihin asti rötöstelevät nuoret oireilivat psykologisesti. Heidän intresseissään oli osoittaa, että lasten ja nuorten kasvuympäristöä, sosialistista kasvatusta niin kotona, koulussa kuin laajemminkin yhteiskunnassa, oli humanisoitava ja rationalisoitava.

Sosiaalipsykologian nousu 1960-luvulla on yksi erittäin kiinnostava, pitkälti kirjoittamaton luku itäblokin yhteiskuntatieteiden historiassa. Tässä tutkimuksessa olen kiinnittänyt huomiota erityisesti työelämään ja johtamisprosesseihin kohdistuvaan sosiaalipsykologiseen kiinnostukseen. Työ oli valtiososialistisen identiteetin tärkein rakennuspalikka. Työpaikka käsitettiin ihmisen toisena kotina. Psykologien tutkimukset puolestaan kertoivat laajemmista muutoksista työntekijän ja työn suhteen käsittämisessä. Samaan aikaan Neuvostoliitossa puhuttiin tarpeesta lisätä psykologian avulla työn tuottavuutta. Myös unkarilaiset työpsykologit ryhtyivät puhumaan työn humanisoimisesta ja työyhte-

söjen inhimillistamisestä – ja sovelsivat tässä myös yhdysvaltalaisia malleja. Tuottavuutta ei pitänyt enää ajatella pelkästään työmoraliin kautta. Stahanoviitit, työn sankarit, kuuluivat toiseen aikakauteen. Työyhteisöjen johtamisen puolestaan ei pitänyt olla autoritääristä vaan demokraattista.

Unkarin Sosialistinen Työväenpuolue (MSZMP) pyrki 1968 talousreformin henges- sä siirtämään valtionfirmojen päätöksentekoa enemmän paikallistasolle. Tässä yhteydessä myös johtamisprosessit (merkityksessä *management*) nousivat yhteiskuntatieteellisen kiinnos- tuksen kohteeksi. Näin oli myös Puolassa, jossa koulutettiin johtajia länsirahalla. Voi kysyä, millaiseen tarpeeseen työpsykologia vastasi. Unkarissa ristiriidat valtiontyöpaikoilla lisääntyivät toisten kyetessä paremmin hyödyntämään ns. toisen talouden tarjoamia vaurastumisen resursseja – olihan hyvin usein niin, että unkarilainen ihminen oli samaan aikaan työläinen val- tiontehtaassa ja yksityisyrittäjä vapaa-ajallaan. Poliittinen johto joutui myös toteamaan, että ”vääränlainen” individualismi oli odotusten vas- taisesti kasvanut. Ehkä osaksi vastauksena tä- män kaltaisiin kokemuksiin sosiaalipsykologia lisäsi merkitystään yksipuoluejärjestelmässä, joka julkisesti markkinoi kollektiivista maail- mankuvaa, mutta käytännössä antoi suhteellisen paljon liikkumatilaa arjen tasolla.

1900-luvun aikana, erityisesti toisen maa- ilmansodan jälkeisinä vuosikymmeninä, psykologian ja sen sovellusten yhteiskunnal- linen merkitys kasvoi nopeasti useilla elämän osa-alueilla erityisesti angloamerikkalaisessa maailmassa. Länsi-Euroopassa ja Pohjois- maissa psykologinen asiantuntijuus kytkeytyi läheisesti hyvinvointivaltion instituutioihin ja niiden kehitykseen. Psykologiset näkökulmat yleistyivät muun muassa kasvatuksen, koulu- tuksen, terveydenhuollon ja työelämän kentillä. Psykologinen kielenkäyttö jokapäiväistyi ter- veyden- ja elämänhallintaa ja ihmisten välisiä suhteita jäsentäväksi puhettavaksi. Näitä pitkän aikavälin prosesseja on historiantutkimuksessa kuvattu muun muassa *medikalisaation* ja *psy-*

kologisaation käsitteiden avulla.

Psykologia onkin kerrassaan mielenkiin- toinen käsite. Se viittaa ihmisten mieltä, käyt- täytymistä ja toimintaa tutkivaan moderniin tieteenalaan (merkityksessä *discipline*), mutta sitä käytetään myös puhuttaessa itse tutkimus- kohteesta, ihmisestä ja hänen käyttäytymises- tään. Varsinkin arkikäytössä voi kuulla vaikkapa sanottavan, että ”hänen psykologiansa ei kestä sitä”. Tämän lisäksi termillä viitataan ammatti- alaan ja sen edustajiin (psykologeihin) ja heille ominaisiin käytäntöihin, kuten psykoterapiaan. Psykologia on myös kielenkäytön tapa ja asian- tuntijavallan muoto, kuten erityisesti Nikolas Rose on tutkimuksissaan osoittanut.

Historiallisesti vanhemmissa käyttöyhte- yksissä on puhuttu jopa kokonaisten kansan- ryhmien – tai massojen – psykologiasta, tai sielusta. Jotkut esimerkiksi väittävät, että on olemassa erityinen unkarilainen kansansielu – merkityksessä kollektiivinen mentaliteetti tai mielenlaatu. Ei ole kauaa siitä, kun Suomessakin psykologiasta vielä puhuttiin sielutieteenä. Un- karilainen käännös tälle on *lélektan*, sananmu- kaisesti ”oppi sielusta”. Valtiososialismin aikana materialismi kielsi sielun olemassaolon maassa, jossa katolisuus yhä eli vahvana.

Olikin kiinnostavaa huomata, että 1950–1960-luvun sosialismin julkinen psyko- logiakritiikki hyödynsi näitä kaikkia merkitys- kerrostumia. Voitiin yhtäältä väittää, että rauta- esiripun tuolla puolen harjoitettu psykologia oli materialismin näkökulmasta liian yksilökeskeis- tä ja samalla yleistävää, sillä se ei tunnustanut sosio-ekonomisen luokan merkitystä ihmisen psyykelle ja toiminnalle. Toisaalta ikään kuin siinä sivussa väitettiin, että ”porvarillinen” eli läntinen psykologia kertoi myös porvarillisesta mielenlaadusta, esimerkiksi individualismista tai ylenmääräisestä kulutuskeskeisyydestä. Täs- sä luultavasti piili yksi syy sille, miksi psyko- logiaa tieteenalana ylenkatsottiin hyvin pitkään sosialistimaissa – sen väitettiin olevan lähes sy- nonyminen läntisen tai kosmopoliittisen mie- lenlaadun kanssa. 1960-luvulla sosialistisissa maissa ryhdyttiinkin kehittämään psykologiaa,

jossa oli vahvan materialistinen, konkreettiseen toimintaan kiinnittyvä ulottuvuus.

Psykologian, psykiatrian ja mielen terveyden historian tutkimus on ollut voittopuolisesti länsi- ja metropolikeskeistä. Kuten Sarah Marks ja Mat Savelli toteavat vastikään ilmestyneessä, psykiatrian ja itäeurooppalaisen kommunismin suhteita luotaavassa kirjassa, psykologiatieteiden historioitsijat eivät juuri ole olleet mukana itäblokin valtioiden historiallista kokemusta koskevissa uudemmissa keskusteluissa. Näiden ammatti- ja oppialojen asemaa kommunistissa järjestelmissä on usein lähestytty yksipuolisesti korostaen muun muassa psykiatrian poliittista väärinkäyttöä tai tieteentekijöiden ahtaita rajoja kylmän sodan aikana.

Onkin totta, että Neuvostoliitossa psykiatriaa käytettiin myös toisinajattelijoiden hiljentämiseksi. Toisin kuin Stalinin aikana, Nikita Hruštšov ei halunnut poliittisten näytösoikeudenkäyntien mukanaan tuomaa häpeällistä länsijulkisuutta häiritsemään niin kutsuttua rauhanomaisen rinnakkaineloa ja lennytyksen politiikkaa. Toisinajattelijoiden sulkeminen mielisairaaloihin oli yksi ratkaisu tähän ongelmaan. Hruštšov julisti, että kommunismin vastustaminen oli yksi mielisairauden muoto. Tämän julkilausuman seurauksena yleistyivät sellaiset poliittiset diagnoosit, kuin ”huono yhteiskunnallinen sopeutuminen”, ”vähitellen etenevä skitsofrenia” ja ”vainoharhaiset fantasiat” yhteiskunnan reformoinnista. Näin poliittinen toisinajattelu artikuloitiin psykiatrian avustuksella lääketieteen termein.

Kuten aivan äskettäin olemme saaneet kuulla, tällaiset käytännöt eivät ole olemassa ainoastaan historiallisen mielikuvituksen kaatopaikoilla. Venäläinen performanssitaiteilija Pjotr Pavlenski ompeli suunsa kiinni tukeakseen venäläistä Pussy Riot -ryhmää ja kietoi alastoman vartalonsa piikkilankaan hallituksen rakennuksen edessä. Kieltäydyttyään vapaaehtoisesta mielentilatutkimuksesta hänet vietiin väkivallalla psykiatriseen sairaalaan. Aika hullua, vai mitä?

Tällaisen poliittisen psykiatrian rooli muissa

Itä-Euroopan maissa – mahdollisesti Romaniaa lukuun ottamatta – oli nykykäsityksen mukaan vähäinen. On kuitenkin syytä huomata – kuten myös työssäni osoitan – että poikkeavan tai ”deviantin” toiminnan määrittely, selittäminen ja psykologian käsittein tapahtuva hallinta kuului järjestelmän luonteeseen; mutta näin oli asian laita myös lännessä, sen keinot ja ilmenemis- muodot vain olivat toisenlaiset.

Poliittista psykiatria oli myös muualla. Jonathan Metzl on osoittanut, miten skitsofreniasta tuli 1960–1970-luvun Pohjois-Amerikassa ”mustien sairaus”. Ennen vaarattomana pidetty valkoisen keskiluokan ilmiö yhdistettiin nyt afroamerikkalaisten miesten väkivaltaan. Metzl jopa väittää, että afroamerikkalaisia diagnositiin skitsofreenikoiksi ihmisoikeusdiskurssin vuoksi – toden totta vähän samaan tapaan kuin vainoharhaisesta reformialttiudesta kärsivät kohtalontoverinsa Neuvostoliitossa samoihin aikoihin.

Sosialistisessa Unkarissakin on todettu esiintyneen joitain räikeitä psykiatrisella tiedolla tuettuja oikeusmurhia, mutta nämä eivät kerro systemaattisesta käytännöstä. 1940–1950-luvun diktatuurin aikana eräät psykologit avustivat väkivaltaisissa kuulustelukäytännöissä, jatkaen sitten 1960–1970-luvulla muina miehinä reformihenkisemmissä asemissa. Myös turvallisuuspoliisi pyrki uudistamaan tekniikoitaan 1960-luvulta alkaen ”pehmeämpään” suuntaan hyödyntäen niin kutsuttua operatiivista psykologiaa. Käsitkset psykiatrian väärinkäytöstä itäblokkista perustuvat kuitenkin osin vääriin yleistyksen, jonka mukaan Neuvostoliiton alusmaat olisivat kaikessa seuranneet isoveljen mallia. Tosiasiassa alueen yksipuoluejärjestelmät olivat sekä keskenään että suhteessa Neuvostoliittoon hyvin erilaisia.

Itse olen omaksunut lähestymistavan, joka ei lähtökohtaisesti oleta kommunistisia väärinkäytöksiä ja vääristymiä. Näin käsittelem psykologiaa akateemisena traditiona, hyvinvointidiskurssina sekä älyllisenä orientaationa, johon voi Jürgen Habermasia mukailleen liittyä sekä teknisiä, humanistisia ja jopa emansipa-

torisia tiedonintressejä. Jälkimmäistä intressiä työssäni edustaa tieteellisessä ja poliittisessa marginaalissa toimineen Ferenc Mérein psykologia. 1930-luvun alun Pariisissa Henri Wallonin alaisuudessa opiskelleen Mérein ajattelu ja karismaattinen hahmo puhuttelivat 1960-luvun nuorta sukupolvea. Mérei tutki yhteisön ja sosiaalisen (*társas*) roolia yksilön kehityksessä ja käytti sellaisia käsitteitä kuin ”pienryhmien lämpö” ja ”kätkeytyneiden yhteisöjen verkosto”. Nämä edustivat tunnetasolla aidompaa yhteisöllisyyttä verrattuna falskiin keskusjohtoiseen organisoitumiseen.

Erilaisten intressien rajapinnoilla oltiin myös silloin, kun eräässä unkarilaisessa kirjapainossa järjestettiin 1970-luvun alussa ryhmäterapiaistuntoja hieman yhdysvaltalaisen Carl Rogersin *Training*-käytäntöjen tapaan. Näiden tarkoitus oli ”puhdistaa ilmaa” työyhteisössä, mutta myös vahvistaa sosialistista identiteettiä paikallistasolla.

Tutkimukseni liittyy myös psykologian historian tutkimuksessa ajankohtaiseen kysymykseen siitä, miten alan historiankirjoitusta voisi kansainvälistää kiinnittämällä huomio yhtäältä perifeerisempiin näkökulmiin ja toisaalta erilaisten vaikutteiden ja mallien rajoja ylittävään liikkeeseen. Esimerkiksi yksi merkittävistä unkarilaisen kasvatusneuvolajärjestelmän kehittäjistä, Lucy M. Liebermann, yhdisteli ajattelussaan sekä unkarilaista ja sosialistista traditiota että brittiläistä psykoanalyysia, johon hänellä oli myös henkilökohtaisia siteitä. Näin kasvatusneuvolan kehitys näyttää maassa seuranneen omista lähtökohdista eurooppalaista yleislinjaa.

Yksipuoluediktaturiaa tutkittaessa valta ja vallankäyttö ovat lähes väistämättä läsnä – tavalla tai toisella. En kuitenkaan ole ottanut kantaa esimerkiksi siihen, oliko unkarilaisessa järjestelmässä kyse totalitarismista, autoritaarisesta vallankäytöstä vai kenties jostain muusta. Yksi tärkeistä päämääristäni oli tarkastella empiirisesti, psykologien ja heidän toimintansa valossa, erilaisia asemia ja suhteita, joihin akateemisesti koulutautunut älymystö suhteessa

poliittiseen vallankäyttöön joutui tai pääsi. Olen siis yrittänyt tarkastella valtaa erityisesti *suhteena*, jossa on läsnä toimijoita ja joka konkretisoituu erityyppisissä neuvottelujen tiloissa – Unkarin osalta tämä olikin luontevaa, sillä sen poliittista kulttuuria luonnehti 1956 jälkeen kasvavasti niin kutsuttu neuvottelujen kulttuuri.

Analysoin työssäni psykologien suhdetta tiedepoliittiseen vallankäyttöön. Nostan esiin kommunistipuolueen psykologeille asettamia ristiriitaisiakin odotuksia, mutta kiinnitän huomiota myös erilaisiin taktiikkoihin ja strategioihin, joiden avulla tieteentekijät orientoituvat vallitsevassa toimintaympäristössä. Osoitan, että siinä missä toiset onnistuivat nousemaan kommunistisen tieteen hierarkiassa näin lunastuen itselleen melko pitkälle ulottuvan vapauden toimia ja ajatella, toisille taas tieteen harjoittaminen oli hyvin kivikkoinen tie olosuhteissa, joissa poliittiset ja ideologiset kompromissit auttoivat uralla etenemisessä. Tällöin henkilökohdaisen ja tieteellisen selkärangan säilyttäminen merkitsi vahvaa kutsumusta ja jopa vastarintaa.

Olen työssäni ollut kiinnostunut erityisesti *asiantuntijavallasta* ja sen mahdollisuudesta järjestelmässä, jossa viimekätinen valta oli puolueella, joka kontrolloi myös julkisuutta. Puolueelle lähetettyjä niin sanottuja ”kansalaisvalituksia” tutkinut Martin Dimitrov on tarjonnut kiinnostavan näkökulman tähän kysymykseen. Hänen mukaansa autoritaariset hallitukset tarvitsevat tietoa taloudellisesta ja sosiaalisesta kehityksestä ja johtamisen laadusta voidakseen välttää huonoja päätöksiä ja estääkseen kansalaisten tyytymättömyyden kasvamisen hallitsemattomaksi. Tällaiset järjestelmän itsensä tuottamat tiedonintressit antoivat mahdollisuuksia esimerkiksi empiiriselle sosiologialle, mediatutkimukselle ja sosiaalipsykologialle myös Unkarissa.

Suhtaudun työssäni kuitenkin kriittisesti kylmän sodan aikana yleiseen ja yhä Itä-Euroopassa laajalti jaettuun tapaan puhua kommunistipuolueen johtamista järjestelmistä totalitarisina. Tähän niin kutsuttuun *totalitaristiseen narratiiviin* liittyy vahvana ajatus aukottomasta

valtakoneistosta, joka kykeni kontrolloimaan kaikkia elämänaloja haluamallaan tavalla. Todellisuudessa Unkarin puoluevaltio ei ollut yhtenäinen, samaan suuntaan toimiva koneisto, vaan pikemmin kerrostunut kokonaisuus, jossa oli ristiriitaisia ja toisilleen vastakkaisia intressejä ja pyrkimyksiä. Esimerkiksi puolueessa oli sekä dogmaattikkoja että reformistisia teknokraatteja. Skeptisyyteni totalitarismin käsitteen kohdalla liittyy myös sen käyttöön osana unkarilaista menneisyyspolitiikkaa tänä päivänä: valtiotalismia käytetään pesäeron tekemiseksi nykyisen hyvän ja menneen pahan välille.

Ideologian käsite toistuu työssäni usein. Tämä johtuu myös metodisista valinnoistani. Olen työssäni tulkinut ideologisesti latautunutta kieltä eräänlaisena resurssina, jota käytettiin erilaisiin tarkoituksiin ja joka sai erilaisissa tilanteissa erilaisia merkityksiä. On selvää, että virallinen valtioideologia – marxismi-leninismi – pyrki ennalta määrittelemään yhteiskunnan ja yksilön suhdetta tietynlaiseksi ja näin pönkittämään vallanpitäjien asemaa. Unkarin tapauksen valossa voi kuitenkin väittää, että ideologia ei ollut jotain valmiiksi annettua. Pikemminkin se oli taipuisaa, muuttui ajassa ja oli myös politiikan teon väline.

Ideologialla on mitä ilmeisimmin sekä ajattelua rajoittava että toimintaa edistävä ulottuvuus. Voi ajatella, että kollektiivisella tasolla ideologia tuottaa tekojamme oikeuttavia motiiveja. On siis mahdollista, että me perustelemme toimintaamme ideologian (ja sen tarjoaman kielen) välinein, jopa tiedostamatta sitä. Ajatellaan esimerkiksi valtiotalistisen byrokratian syövereissä työtänsä tekevää pikkuvirkamiestä – hieman banaalia esimerkkiä käyttäen. Hänen tekoihinsa kohdistuu alhaalta päin kritiikkiä, minkä seurauksena hän perustelee toimintaansa vedoten ylhäältä saamaansa käskyyn, mutta ehkä myös, varsinkin ollessaan puolueen jäsen, vallitsevaan ideologiaan. Ideologiakriittinen lähestymistapa tähän olisi kysyä, millaisia ”todellisia” intressejä ja motiiveja toiminnan taustalla mahdollisesti oli. Koska on hyvinkin

mahdollista, että tämä virkamies ei välttämättä edes tiedosta näitä erityisintressejä, vaan väittää kiven kovaan toimivansa ideologian ja sen sääntöjen puitteissa.

Tästä tarkkaavaiselle lukijalle tulee mahdollisesti mieleen Hannah Arendtin kuuluisa ja myös kiistanalainen teoria ”banaalista pahasta”. Natsijohtaja Eichmannin oikeudenkäyntiä seurannut Arendt esitti, että tämä juutalaisten joukkotuhon pääorganisaattori – joka sodan loppuvaiheessa asui Budapestissa ja organisoimaan maan juutalaisten tuhoa yhdessä Unkarin nuoliristiläisten kanssa – ei ”vain kyennyt ajattelemaan”. Arendtin mielestä Eichmann oli vähäpätöinen persoonallisuus, jolla oli kapea sanavarasto ja sekin syväälle iskostuneen natsi-ideologian syövyttämä. Silti, tai juuri siksi, hän kykeni siihen mitä teki.

Banaali paha on Arendtille olennainen osa totalitarismin toimintalogiikkaa. Näin on usein ajateltu olevan myös valtiotalististen järjestelmien kohdalla, ja eittämättä näin monissa suhteissa onkin. Arendtin teoriaa on nähdäkseni mahdollista soveltaa esimerkiksi paikallisten vallankäytön areenoiden tutkimuksessa. Mutta – kuten jo aikaisemmin totesin – itse en ole voinut pureksimatta niellä kylmän sodan aikana uusia tulkintakehyksiä saanutta teoriaa valtiotalismin tyhjentävänä kuvauksena. Oman tutkimukseni yksi tulos onkin, että psykologit eivät olleet vain vallankäytön kohteita. He olivat toimijoita: he puhuivat, kirjoittivat, sovelsivat tietoa ja muokkasivat ja loivat käytäntöjä poliittisen kulttuurin mahdollistamissa rajoissa. Näin he myös osallistuivat järjestelmän ylläpitoon ja – kuten tutkimuksessani osoitan – sen muuttamiseen.

Unkarin historiapolitiikkaan kuuluu tätä nykyä jälleen menneisyyden uudelleen kirjoittaminen vallanpitäjien mielen mukaisesti. Kuten unkarilainen sosiaalishistorioitsija Gábor Gyáni toteaa *Suomen Kuvalehden* haastattelussa helmikuussa 2016, kehitys on ollut aktiivisesti ohjattua uusine, vain nimellisesti puolueettomine tutkimuslaitoksineen ja oppikirjojen muuttamisineen. Historiantutkijoiden onkin

oltava valppaana myös Suomessa ja pidettävä mielessä brittiläisen John Toshin historian-tutkijoille esittämä haaste. Toshin mielestä historian tutkimuksen olisi ennen kaikkea palveltava demokraattisen kansalaisen sivistynyttä itseymmärrystä.

Kuten Tosh toteaa, historian tutkimus on ehkä liian usein affirmoivaa, eli omaa itseymmärrystä tukevaa. Tämän ohelle Tosh haluaa historian tutkimukselta uusien perspektiivien avaamista ja uusia näkemisen tapoja. Demokraattinen poliittinen kulttuuri tarvitsee historiallista argumentaatiota, kutsua keskusteluun ja debattiin. Huolestuttavaa on, että Unkarissa tästä kutsusta usein kieltäydytään. Onneksi historian tutkimus voi saada käyttövoimaa myös tutkijan henkilö-

kohtaisesta tarpeesta valaista uusia alueita ja kokemuksia historiallisen tietoisuuden piiriin. Näin on minunkin kohdallani ollut.

Tietolaatikko: FM Tuomas Laine-Frigrenin yleisen historian alaan kuuluva väitöskirja *Searching for the Human Factor. Psychology, Power and Ideology in Hungary during the Early Kádár Period* tarkastettiin 13.2.2016 Jyväskylän yliopiston historian ja etnologian laitoksella (H320 klo 12.00). Vastaväittäjänä toimi Associate Professor Greg Eghigian (PennState University) ja kustoksena Dosentti Anssi Halmesvirta Jyväskylän yliopistosta.